

AGATA PRZYLEPA-LEWAK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

agata.przylepa-lewak@mail.umcs.pl

ORCID: 0000-0003-3605-9277

Charakterystyka prawa totalitarnego i posttotalitarnego Adama Podgóreckiego

Słowa kluczowe: prawo totalitarne, prawo posttotalitarne, socjologia prawa, opresja, Adam Podgórecki

CHARACTERISTICS OF ADAM PODGÓRECKI'S TOTALITARIAN AND POST-TOTALITARIAN LAW

Abstract

The purpose of this article is to reconstruct the concept of totalitarian and post-totalitarian law as laid down by a great pioneer and populariser of the sociology of law, one of the finest sociologists of the twentieth century — Adam Podgórecki. This task is to be achieved primarily through the analysis of his works. However, the significance of the historical method cannot be dismissed in these considerations since the so-called “historical background of the period” related to the subjects taken up by Podgórecki bears significance for the characteristics he described. Undoubtedly, as he was an inquisitive researcher of the operation of law in social reality, and their mutual relationships — which he was famous for not only in Poland but also on the international arena — it is worth returning to his concept of these “phenomenal” phenomena, i.e., totalitarian law and post-totalitarian law. The researcher emphasized that in the 20th century, even in societies that were not directly affected by totalitarianism, its indirect impact can be observed. Also, he explained that it was necessary and important to study totalitarian social engineering, its roots, and consequences, because of the inherent threat of the re-emergence of totalitarian and post-totalitarian societies in the future. Law, according to Adam Podgórecki, is a petrified oppression. His analysis of totalitarian and post-totalitarian law revealed that the phenomenon of totalitarianism is too complicated to be compressed into a single theoretical concept. He called for totalitarian law and its heritage to be studied in an interdisciplinary and multidimensional way, that is, combining several levels of theoretical and methodological analysis, which he tried to substantiate. In order to create a universal definition of totalitarian law, he focused on listing its characteristics. He presented post-totalitarian law, in turn, as an internally coherent effect of the long-lasting influence of the authoritarian regime. To confirm this thesis, he pointed to circumstances that reveal traces indicating the impact of totalitarianism

on its successor, which is paradoxical at times. Podgórecki's thoughts focused on the experiential study of law, aimed at helping to formulate rational guidance for the legislature, which inspires the search for the source of these views, and his original, though often controversial theories, prompt reflections on their topicality. Analysis of Adam Podgórecki's works leads to the conclusion that his characterization of totalitarian and post-totalitarian law, although not without its disadvantages, has many merits. It is done in an insightful, nuanced, and precise way, does not fall into simple schemes, and is characterized by originality and consistency in the application of his previous works.

Keywords: totalitarian law, post-totalitarian law, sociology of law, oppression, Adam Podgórecki

Wprowadzenie

Adam Podgórecki (1925–1998) należy do najwybitniejszych polskich socjologów XX wieku. Jego postać jest dobrze znana wśród społeczności socjologów prawa, ale również socjologów czy teoretyków prawa. W niektórych kręgach światowej socjologii Adam Podgórecki jest uznawany za współautora współczesnej koncepcji socjologii prawa. Był wyróżniającym się kontynuatorem idei naukowych Leona Petrażyckiego oraz Marii Ossowskiej. Miał niezwykle rozległe zainteresowania. W swojej pracy naukowej koncentrował się na zagadnieniach socjologii prawa, socjologii moralności, naukowej polityki prawa, teoriach socjologicznych, całościowej analizie społeczeństwa polskiego, jak również na rozwijaniu praktycznych nauk społecznych — socjotechniki. W kręgu jego zainteresowań znalazła się także problematyka patologii społecznej (którą wprowadził i rozpowszechnił na grunt polskiej nauki), patologii prawa, patologii instytucji oraz dewiacji społecznej.

Był twórcą oryginalnych koncepcji teoretycznych, opracował i zrealizował wiele pionierskich projektów badawczych, był także inicjatorem licznych przedsięwzięć organizacyjnych — krajowych i międzynarodowych¹.

W swoich pracach wnikliwie analizował wzajemne relacje pomiędzy systemem społecznym a systemem prawnym. Postulował potrzebę gromadzenia danych, które pokazują, jak dany system prawa wpływa na najbardziej istotne cechy społeczeństwa, w którym funkcjonuje, oraz jak nadrzędne cechy społeczeństwa kształtują jego własny system prawa. Refleksje na temat różnorodnych typów systemów prawa powinny, w jego opinii, być pomocne nie tylko w ustaleniu ogólności danej hipotezy teoretycznej, ale również typu uwarunkowań, do których się odnosi².

W latach dziewięćdziesiątych XX wieku Podgórecki w swoich pracach zaczął również analizować problematykę prawa totalitarnego i posttotalitarnego³.

¹ A. Kojder, *Adam Podgórecki*, [w:] *Idee naukowe Adama Podgóreckiego*, red. J. Kwaśniewski, J. Winczorek, Warszawa 2009, s. 34.

² A. Podgórecki, *Socjologiczna teoria prawa*, przeł. Ł. Kwaśniewska, R. Smógór, Warszawa 1998, s. 154

³ A. Podgórecki, *A concise theory of post-totalitarianism (Poland 1989/1990)*, „The Polish Sociological Bulletin” 1991, nr 2; *idem*, *The communist and post-communist nomenclature*, „Pol-

Jego myśl, jak twierdzi Jan Winczorek i należy się z nim zgodzić, nie popada w łatwe schematy, a jednocześnie pozostaje zgodna, gdy chodzi o ogólne założenia z jego wcześniejszymi pracami i wydaje się być owocem ich wykorzystania na tym szczególnym polu⁴.

Życie Adama Podgóreckiego obfitujące w paradoksy i dramatyczne zwroty, jego doświadczenia życiowe uprawniły go do podjęcia tej tematyki badań, w związku z tym dla potrzeb niniejszego artykułu warto je chociaż w paru zdaniach przybliżyć.

Gdy wybuchła druga wojna światowa, Podgórecki miał 13 lat. Naukę szkolną kontynuował na tajnych kompletach, równocześnie działając w AK jako łącznik i kolporter ulotek i prasy podziemnej. W 1945 ukończył studia prawnicze w Uniwersytecie Jagiellońskim i tam też obronił doktorat w 1951 roku z prawa. Podczas studiów należał do kręgów młodzieży akademickiej skupiającej się przy kościele św. Floriana, przy Kleparzu w Krakowie. Brał też udział w nieformalnych związkach młodzieży krakowskiej, jak na przykład Towarzystwo Logofagów, za co był poddany inwigilacji i ciężkim przesłuchaniom. W 1952 roku ukończył studia socjologiczne na Uniwersytecie Jagiellońskim, a w 1963 habilitował się w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. Był profesorem zwyczajnym Uniwersytetu Warszawskiego, a w późniejszym okresie *Distinguished Research Professor* Carleton University w Ottawie. Pracował w Katedrze Logiki w Instytucie Filozoficznym Uniwersytetu Warszawskiego oraz w Zakładzie Historii i Teorii Moralności Uniwersytetu Warszawskiego. W latach 1965–1967 był prodziekanem Wydziału Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. Od 1968 roku kierował Zespołem Badań Norm Społecznych i Patologii Społecznej Instytutu Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. W 1972 roku uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego i przeniósł się do nowo utworzonego interdyscyplinarnego Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji (IPSiR), którego był pomysłodawcą i współorganizatorem. W IPSiR prowadził Zakład Socjologii Norm i Patologii Społecznej. Po trzech latach wskutek zarzutów o „prowadzenie działalności

ish Sociological Review” 1994, nr 2, s. 11–23; *idem*, *Totalitarian and Post-Totalitarian Law*, V 90–02, Departmental working papers (Carleton University. Dep. of Sociology and Anthropology) — praca ta została następnie umieszczona jako rozdział 7 w książce: A. Podgórecki, *The Sociological Theory of Law*, Milano 1991; *idem*, *Reappearance of ex-communist structures as a test for integrative theory of law*, „Polish Sociological Review” 1996, nr 3; *idem*, *Totalitarian law: Basic concepts and issues*, [w:] *Totalitarian and Post-Totalitarian Law*, red. A. Podgórecki, V. Olgiati, Dartmouth-Aldershot 1996, s. 3–37; *idem*, *Conclusions*, [w:] *Totalitarian and Post-Totalitarian Law*, s. 341–357; *idem*, *Polish communist and post-communist “nomenklaturas”*, [w:] *Totalitarian and Post-Totalitarian Law*, s. 323–340. Zaznaczyć należy, że od 1977 roku został pozbawiony możliwości pracy w rodzimym kraju i zmuszony do emigracji. Za granicą spędził trzecią część swojego życia, najdłużej w Kanadzie, gdzie mógł z większym rozmachem i „bez skrępowania” realizować swoje przedsięwzięcia naukowe i publikacyjne.

⁴ J. Winczorek, *Adama Podgóreckiego koncepcja prawa totalitarnego i posttotalitarnego*, [w:] *Idee naukowe...*, s. 204.

antypaństwowej” jego zakład został zamknięty, a Podgóreckiego przeniesiono karnie do Instytutu Filozoficznego UW, zaś wielu jego współpracowników zostało usuniętych z uczelni. Warto podkreślić, że ani on, ani żaden z jego pracowników nie należał do partii komunistycznej. W latach 1963–1966 był sekretarzem Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Socjologicznego, a od 1963 do 1967 — przewodniczącym jego Oddziału Warszawskiego, a także założycielem i wieloletnim przewodniczącym Sekcji Socjologii Prawa i Sekcji Socjotechniki PTS. Równocześnie, co należy podkreślić, Podgórecki prowadził szeroką działalność naukową na arenie międzynarodowej. W 1977 roku został zmuszony do emigracji z kraju⁵.

W swoich pracach Podgórecki postulował, aby prawo totalitarne i jego dziedzictwo studiować w sposób interdyscyplinarny i wielowymiarowy, czyli łączący kilka poziomów analizy teoretycznej i metodologicznej, czego zasadność starał się potwierdzić. Podejście wielowymiarowe zakłada opracowanie złożonych ram metodologicznych i koncepcyjnych pozwalających na analizę kwestii społecznych z różnych perspektyw, tak by w pełniejszym stopniu uchwycić różne oblicza społecznej rzeczywistości⁶.

Badacz zauważył, że w XX wieku nawet w społeczeństwach, które nie były bezpośrednio dotknięte totalitaryzmem, można zauważyć jego pośrednie oddziaływanie⁷, a potrzebę i wagę badań nad totalitarną inżynierią społeczną, jej korzeniami i konsekwencjami tłumaczył istnieniem nieodłącznego zagrożenia ponownym pojawieniem się społeczeństw totalitarnych i posttotalitarnych w przyszłości⁸.

Kompleksowa analiza prawa totalitarnego i posttotalitarnego dokonana przez Podgóreckiego ujawniła, że fenomen totalitaryzmu jest zbyt skomplikowany, aby można go było skompresować w jedno teoretyczne pojęcie. Esencją systemu totalitarnego jest to, że jest on zaprojektowany przez monopolistycznie wiążącą ideologię, która przenika swoją siłą wykonawczą wszystkie dziedziny życia publicznego i społecznego. Jako system totalitarny Podgórecki rozumiał system społeczny zdominowany przez jednorodną ideologię narzuconą społeczeństwu przez jedną partię i jej opresyjny aparat. System posttotalitarny zaś pojawia się, gdy formalnie ustaje dominacja formuły jednopartyjnej, ale głęboko zakorzeniona struktura biurokratyczna pozostaje na swoim miejscu, a wartości, obyczaje i podstawowe mechanizmy generowane w systemie totalitaryzmu wciąż dominują⁹.

⁵ Szerzej zob. m.in. D. Wicenty, *Wokół projektu biografii Adama Podgóreckiego: wyzwania koncepcyjne, metodologiczne i społeczne*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 9, 2013, nr 4; O. Halecki, *Prof. dr hab. Adam Podgórecki (1925–1998)*, Instytut Naukowy im. Oskara Haleckiego w Kanadzie, <http://halecki.org/wybitni-polacy-w-kanadzie/prof-dr-hab-adam-podgorecki/> (dostęp: 5.12.2020); A. Przyłepa-Lewak, *Wkład Adama Podgóreckiego w powstanie i rozwój socjologii prawa*, Lublin 2020, s. 11–28.

⁶ A. Podgórecki, *Socjologiczna teoria...*, s. 177; *idem*, *Social Oppression*, London 1993, s. 12.

⁷ A. Podgórecki zaznaczył jednak, że brakuje bezpośredniego wpływu totalitaryzmu na społeczeństwa słabo rozwinięte. Zob. A. Podgórecki, *Mega-Sociology*, Warszawa 2016, s. 61.

⁸ *Ibidem*.

⁹ A. Podgórecki, *Social Oppression*, s. 15; *idem*, *Społeczeństwo polskie*, Rzeszów 1995, s. 192.

Badacz stwierdził, że wydaje się, iż do opisu totalitarnej struktury prawa odpowiednie jest definiowanie prawa zgodnie z Kelsenem — jako zespołu obligatoryjnych i abstrakcyjnych norm narzuconych decyzją polityczną i arbitralnie sformułowanych jako metanorma niezwiązana z prawem. Podkreślił jednak, że istnieje różnica pomiędzy koncepcją prawa Kelsena a prawem totalitarnym. Pierwsza opiera się na założeniu, że prawo jest względnie stabilne, a cechą prawa totalitarnego z kolei jest jego zmienność i nieprzewidywalność. W suwerennym państwie demokratycznym można kwestionować prawo, lecz tylko w zgodzie z zasadami ustanowionymi przez wymogi demokratycznej metanormy (konstytucji). Inaczej w reżimach totalitarnych, gdzie zmiany powodowane były głównie przez chaos¹⁰.

Podkreślał, że opresja totalitarna jest szczególnie widoczna w społecznym funkcjonowaniu prawa, które jednakże nie nabrałoby pełnego rozmachu, gdyby klimat i struktura społeczna nie wzmocniły jego powagi. Reżim totalitarny utrzymywany jest przez prawo, ale jest to szczególny rodzaj prawa, ponieważ ma wszystkie jego formalne cechy, a w rzeczywistości jest to tylko fasada używana przez istniejącą władzę¹¹. Jak zauważył, w państwie totalitarnym prawo nabiera cech spetryfikowanej opresji, obowiązuje tam warunkowo, a władza polityczna posługuje się nim w sposób skrajnie instrumentalny¹². W systemach totalitarnych zgodność pomiędzy odpowiednimi obowiązkami i uprawnieniami jest wątpliwa. W każdym przypadku, niezależnie od tego, czy jest to prosta relacja między dwiema stronami, czy dwiema instytucjami na różnych szczeblach hierarchii administracyjnej, odpowiednie prawa i obowiązki są ważne jedynie warunkowo. W każdej chwili wyższa, nieznana publicznie metanorma może interweniować i całkowicie zmienić treść prawa w stosunku do poszczególnych stron — może wpłynąć na umowy między partnerami lub stosunki między podwładnymi¹³.

W trakcie przedłużających się patologicznych rządów prawo nie tylko swobodnie łamie tradycyjne zasady, ale także narusza moralne i intuicyjne postawy ludności. Podgórecki obrazowo przedstawiał mechanizm funkcjonowania reżimu totalitarnego, który „wstrzykuje” w owe postawy „psychiczne jady”. Postawy te z powodu bezwładności są skłonne do funkcjonowania w warunkach, gdy dominująca struktura totalitarna została już zniszczona¹⁴. W erze posttotalitarnej wspomniane „jady psychiczne” autonomizują się i nadal istnieją jako wewnętrzna siła negatywna. Najczęstsze z owych jadów, zdaniem Podgóreckiego, to podejrzliwość sąsiadów, rodziny, a czasem nawet własnych dzieci, instrumentalne i altruistyczne denuncjacje, erozja przyjaźni, korupcja w administracji, wszechobecne brudne wspólnoty, systematyczne przekształcanie tradycyjnie szanowanych

¹⁰ A. Podgórecki, *Socjologiczna teoria...*, s. 153–154.

¹¹ A. Podgórecki, *Social Oppression*, s. 64.

¹² *Ibidem*, s. 117.

¹³ *Ibidem*, s. 86; *idem*, *Socjologiczna teoria...*, s. 175.

¹⁴ A. Podgórecki, *Social Oppression*, s. 130.

symboli językowych w negatywne hasła (na przykład demokracja), powszechny strach, niechęć do mówienia prawdy i stała autocenzura¹⁵. Można założyć, że mentalne dziedzictwo ery totalitaryzmu jest jak unoszący się w oczekiwaniu „wziew”, gotowy w każdej chwili i ze wzrastającą siłą zawładnąć społeczeństwem zaangażowanym w proces odrodzenia. Założenia te zostały sprawdzone w historycznej rzeczywistości jednego konkretnego społeczeństwa — polskiego.

Charakterystyka prawa totalitarnego

Podstawę sformułowania pojęć charakterystycznych dla prawa totalitarnego, zdaniem Adama Podgóreckiego, powinna stanowić analiza wiedzy historycznej będąca owocem dotychczasowych, często bardzo wnikliwych badań nad systemami totalitarnymi XX wieku¹⁶, ponieważ to właśnie ten wiek przyniósł wiele rozmaitych społecznych i prawnych totalitaryzmów. Ich najbardziej typowymi przykładami są Włochy, Niemcy, system sowiecki i Polska¹⁷.

Totalitaryzm (a w konsekwencji również posttotalitaryzm) jest, według Podgóreckiego, fenomenem o dość nieostrych granicach, zjawiskiem niesamodzielnym, a współdefiniowanym przez wiele zjawisk. W jego koncepcji prawa totalitarnego nie istnieje ściśle określona definicja owego prawa, skupił się na wyróżnieniu cech wspólnych totalitaryzmów. Ukazanie owych cech miało spowodować, że charakterystyka będzie uniwersalna i odnosić się będzie zarówno do prawa krajów komunistycznych, faszystowskich czy nazistowskich¹⁸. Totalitaryzm pojawił się „jako sumaryczny wynik fanatycznych i wojowniczych drużyn kierowanych przez bezwzględnych przywódców oraz resentymentów niższej klasy średniej”¹⁹. Systemy totalitarne, zdaniem Podgóreckiego, są produktem europejskiej cywilizacji i kultury, były mniej lub bardziej związane z rozwojem skomplikowanych struktur biurokratyzacji oraz są zgodne z weberowską zasadą racjonalności, są produktem wojen światowych i wynikających z nich kryzysów społeczno-politycznych, polityka kształtuje w nich ekonomię, pojawiają się w nich charyzmatyczni przywódcy, nagle wartościująca dogmatyka właściwa dla agresywnego centrum politycznego partii populistycznych, na ich

¹⁵ *Ibidem*, s. 100–101.

¹⁶ Należy zaznaczyć, że istniejącym wnioskom z owych badań Adam Podgórecki zarzucał naleciałości intuicji i spekulacji. Wyróżnienia wymaga dokonana przez A. Podgóreckiego krytyka analizy zjawiska społeczeństw totalitarnych i posttotalitarnych zawarta w pracy: C. Friedrich, Z. Brzeziński, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1965. Mankamentem owej analizy, zdaniem A. Podgóreckiego, było przykładanie zbytnej wagi do czynników politycznych (walki o sukcesję władzy, przewrót na szczytach władzy), a niedocenienie oddolnych nacisków społecznych. Zob. A. Podgórecki, *Socjologiczna teoria...*, s. 151–154.

¹⁷ A. Podgórecki, *Socjologiczna teoria...*, s. 154.

¹⁸ J. Winczorek, *op. cit.*, s. 216.

¹⁹ A. Podgórecki, *Spółczesność...*, s. 212.

czelę stoją dyktatorzy, których instrumentem jest tajna policja, a społeczeństwo jest przez nich indoktrynowane syntezą ideologii, które rozbudowywali wewnątrz aparatu politycznego²⁰.

Zauważył również, że prawo w systemach totalitarnych brało udział (czasem jako narzędzie stłumienia) w kilku transformacji społecznych takich jak: 1) rosnąca świadomość tłumionej identyfikacji narodowej, 2) niecierpliwe żądania ekonomicznie sfrustrowanych mas, 3) rosnący stopień poparcia ze strony policji, tajnych służb, biurokracji państwowej, a także nowo powstałych warstw „czerwonej burżuazji” i nomenklatury, 4) bezprecedensowa skuteczność społeczno-politycznego ucisku połączona z retoryką sprawiedliwości społecznej, ekonomicznej i politycznej, 5) bezprecedensowe wykorzystanie środków masowego przekazu jako czynnika „socjalizacji”, 6) kształtowanie i formowanie ideologii i zachowań zawodu prawnika w celu zmuszania go do odgrywania roli współpartnera wobec sił opozycyjnych, 7) zmuszanie nauk społecznych do rozwijania różnych form ideologii w celu ewolucji, racjonalizacji i tworzenia nowych form legitymizacji działalności państwa²¹.

Podkreślając skomplikowaną rolę prawa w państwach totalitarnych, Podgórecki opisuje również wspólne cechy konstrukcyjne i funkcjonalne totalitarnych systemów prawnych, które w jego przekonaniu należy poddać analizie. Wśród nich wymienia²²:

1. Służalność prawa — prawo totalitarne jest służebne wobec polityki partii rządzącej. Prawo nie ma wartości normatywnej. Służalność prawa ma zawładnąć wyobraźnią poddanych w taki sposób, aby uwierzyli, że wszystko jest czynione w ich interesie. W totalitarnym systemie społecznym zdecydowana większość norm prawnych i instytucji ma swoje „ukryte” odpowiedniki. „Konkretna instytucja może funkcjonować tylko wtedy, gdy otrzyma »zielone światło« od »ukrytej« instytucji, która ją nadzoruje»²³.

2. „Naczelna zasada” prawa totalitarnego — stosowanie prawa podlega naczelnej zasadzie państwa totalitarnego, „woli” (fałszywej ideologii) elity rządzącej. „Fundamentalną zasadą totalitarnego systemu prawa jest »wola« elity władzy, zawołowana w postaci bieżącego programu ideologicznego. [...] liderzy, jak i ich wynajęci »ekspersi« podejmują nieustanne wysiłki w celu przełożenia aktualnej treści totalitarnej »ground-norm« na impulsy społeczno-polityczne. Postępują tak, uchwalając nowe prawa, interpretując je lub nadając im nowe znaczenia. Zawsze — jak twierdzą — czynią to, mając na uwadze interesy »wszystkich«”²⁴.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ A. Podgórecki, *Mega-sociology*, s. 65–66; *idem*, *Socjologiczna teoria...*, s. 155.

²² Należy zaznaczyć, że wymienione cechy różnią się nieco w różnych publikacjach A. Podgóreckiego. Zob. również: A. Przylepa-Lewak, *op. cit.*, s. 138–145.

²³ A. Podgórecki, *Socjologiczna teoria...*, s. 156; M. Łoś, *Pytania o przyszłość i widmo totalitaryzmu*, „Studia Socjologiczne” 2007, z. 2, s. 121.

²⁴ A. Podgórecki, *Socjologiczna teoria...*, s. 157–158.

3. Dominacja „naczelnej zasady” nad konstytucją — w systemach totalitarnych nad konstytucją dominuje „naczelna zasada”. Konstytucja, owszem, istnieje, ale jest tylko „zasłoną dymną” dla „ukrytej” konstytucji, która uznaje za ważne tylko te zapisy konstytucji fasadowej, w stosunku do których został wyrażony placet aparatu partyjnego. Sam fakt jej istnienia ma sprawiać wrażenie, że społeczeństwo korzysta z domniemanych przywilejów. Nie wymienia ona praw, z których obywatele korzystają w rzeczywistości, ale normy, które są pożądane i które powinny się urzeczywistnić²⁵.

4. „Perwersyjna perfekcja biurokratyzacji” — prawo totalitarne cechuje totalitarna biurokratyzacja. Jest ona skorumpowana, stronnicza, działająca w imieniu ukrytej władzy i niezapewniająca jednostce poczucia bezpieczeństwa, stanowiąc dla niej wręcz zagrożenie²⁶.

5. Represjonowanie władzy sądowniczej — w systemach totalitarnych ma miejsce represjonowanie władzy sądowniczej, ale również represje władzy sądowniczej. Podział na władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą jest iluzoryczny, a władza sądownicza wykorzystywana jest do kontroli społeczeństwa. Władza sądownicza jest dodatkowym „filtrem”, który może pomijać niektóre normy, niektóre neutralizować, a stosowanie jeszcze innych rozszerzać²⁷.

6. „Rządy prawa” — pochodna legalizmu. Zgodnie z Podgóreckim w systemach totalitarnych nie stosuje się prawa zgodnie z jego przeznaczeniem i brzmieniem. Jego interpretacja i rozumienie dostosowują się do politycznie zmiennych sytuacji. Sposób działania elity rządzącej polega na tworzeniu sztucznego języka i fałszywego sposobu myślenia, co sprawia wrażenie, że wszystko, co się dzieje, jest zgodne z prawem. Sprawiane jest wrażenie, że prawo stanowi podstawę funkcjonowania państwa. Opinia publiczna dopiero w wyniku nagłej zmiany społecznej, w bardziej niezależnych dyskusjach zaczyna podawać w wątpliwość faktyczne znaczenie pojęcia legalizmu i wówczas staje się jasne, że nie jest on oparty rzeczywiście na prawie, tylko na „dziwacznym pomyśle elity rządzącej”²⁸.

7. Surowe sankcje (za aprobatą społeczną) — regułą jest, że totalitarne systemy stosują surowe sankcje jako środek odstrasżający, który ma na celu powstrzymanie ludzi od robienia tego, co elita rządząca uważa za negatywne. Podkreślić należy, że negatywne w tym kontekście nie oznacza społecznie szkodliwe. Fakt istnienia tych surowych, nieugiętych sankcji Podgórecki tłumaczy aprobatą rygorystycznej w tym temacie opinii publicznej oraz występowaniem naturalnej tendencji, charakterystycznej dla „osób z niższych sfer” do surowszej oceny innych niż samego siebie. A w społeczeństwach totalitarnych elita władzy składa się głównie z osób należących do warstw społecznych leżących na dole drabiny

²⁵ *Ibidem*, s. 159.

²⁶ A. Podgórecki, *Socjologiczna teoria...*, s. 160–163; J. Winczorek, *op. cit.*, s. 219.

²⁷ Sąd mógł nawet odmówić pozwanemu prawa do posiadania obrońcy, mógł również ponownie zinterpretować wnioski pozwanego itp. Zob. A. Podgórecki, *Mega-Sociology*, s. 78.

²⁸ A. Podgórecki, *Socjologiczna teoria...*, s. 165–166.

społecznej. Mechanizm stosowania owych sankcji polega na tym, że wyrok sądowy poddający krytycznej ocenie zachowanie jednostki uświadamia opinię publiczną o konsekwencjach danego negatywnego zachowania i ma być przestrogą dla innych²⁹.

8. Ignorowanie opinii publicznej — prawo nie gwarantuje stabilności, często naruszana jest zasada *lex retro non agit*. Skutkuje to narastającym w społeczeństwie brakiem zaufania zarówno do samego prawa, jak i do wszystkich jego przedstawicieli. Ten stan jest korzystny dla elity władzy, która wykorzystuje społeczną niepewność jako dodatkowy instrument manipulacji, która ma na celu sparaliżowanie antyrządowych postaw³⁰.

9. Prawo w roli instrumentu „ciemnej inżynierii społecznej. Podgórecki pisał: „Prawo może dekretować za pomocą środków administracyjnych, co jest »dobre«, co jest »złe«, co jest »zdrowe«, a co »patologiczne«. Może być także konstruktorem pragmatycznej logistyki, która oferuje wskazówki, jak postępować ze zjawiskami, które zostały zdefiniowane jako »pozytywne«, a jak z tymi, które opatrzone etykietą »dewiacyjnych«. W konkluzji można stwierdzić, że wtedy, gdy prawo działa na rzecz »ciemnej« inżynierii społecznej, nabywa charakteru instrumentalnego, tracąc w ten sposób swoją najistotniejszą cechę — pryncypialność»³¹.

Reasumując, należy stwierdzić za Podgóreckim, że podmioty władzy w społeczeństwach totalitarnych (jak również posttotalitarnych) mają do dyspozycji wiele brutalnych, ale też wyrafinowanych instrumentów wpływania na indywidualne i masowe zachowania obywateli, a obywatele z kolei mają bardzo małe możliwości obrony swojej indywidualnej działalności społecznej³².

Prawo posttotalitarne

W koncepcjach Podgóreckiego systemu totalitarnego od posttotalitarnego nie da się „odciąć grubą kreską”. Dokonana przez niego analiza prawa totalitarnego dała mu asumpt do przeprowadzenia krytycznej charakterystyki przemian społecznych mających miejsce w Polsce i w innych krajach tej części świata po 1989 roku. To skutkowało stworzeniem spójnej wizji prawa posttotalitarnego, która oparta jest na takich samych regułach co koncepcja prawa totalitarnego³³.

²⁹ A. Podgórecki, *Mega-Sociology*, s. 83–84.

³⁰ A. Podgórecki, *Socjologiczna teoria...*, s. 171.

³¹ *Ibidem*, s. 174. Zob. ustawy wprowadzane przez polskich komunistów stanowiące przykład „ciemnej inżynierii” — J. Kwaśniewski, *Prawo totalitarne w działaniu. Spory z PRL o prawo i prawdę*, [w:] *Identyfikacja i zarządzanie problemami społecznymi*, red. J. Zamecka, Warszawa 2011, s. 199–202.

³² A. Podgórecki, *Mega-sociology*, s. 94.

³³ Zob. J. Winczorek, *op. cit.*, s. 221. Zob. również opis mechanizmu adaptacji dawnego ustroju po 1989 roku — M. Łoś, A. Zybortowicz, *Privatizing the Police-State: The Case of Poland*, Houndmills-Basingstoke 2000.

Podgórecki podkreślał, że totalitaryzm kreuje kierowaną centralnie odmianę gospodarki, nadmiar przepisów „prawnych” oraz ustanawia ośrodki kontroli społecznej, które są przeszkodą dla aktywności społeczno-kulturowej. Niestety po upadku totalitarnej władzy struktura społeczna będąca jej produktem trwa nadal³⁴.

Dla Podgóreckiego posttotalitaryzm to przede wszystkim „społeczno-ekonomiczny system, który na zewnątrz robi wrażenie politycznego i kulturalnego pluralizmu o liberalnych postulatach. Jednakże pod względem organizacyjnym i społecznym jest on wewnętrznie spójnym efektem długotrwałego oddziaływania autorytarnego reżimu. Innymi słowy, jest to system, który będąc wolny od totalitarnych form politycznych, znajduje się jednak wciąż pod wpływem struktur społecznych stworzonych przez totalitaryzm”³⁵.

Starając się udowodnić powyższą tezę, badacz wskazał na 10 okoliczności, w których ujawniają się śladowe, niekiedy paradoksalne, wpływy totalitaryzmu na jego następcę³⁶:

1. Dalsze istnienie nomenklatury — osób mianowanych na stanowiska kierownicze na podstawie przynależności do partii, jej „miękkie” lądowanie po upadku totalitaryzmu oraz istnienie dwóch przeciwstawnych nomenklatur, starej i nowej. Podgórecki podkreślał, że „stara nomenklatura” jest najtrwalszą pozostałością totalitarnego systemu. Mimo że członkowie eksnomenklatury pozbawieni zostali władzy politycznej, zdołali oni zdobyć dzięki swym instrumentalnym kompetencjom łatwy dostęp do ekonomicznego komfortu. Stara i nowa nomenklatura żyją w specyficznej symbiozie, stara nie denuncjuje nowej, chociaż mogłaby, ponieważ dysponuje różnego rodzaju dokumentami, które mogłaby do tego wykorzystać. Z jednej strony, przyczynia się to do gładkiego funkcjonowania społeczeństwa, jednakże z drugiej — prowadzi do wewnętrznej stagnacji³⁷.

2. Wzrost frustracji społecznej spowodowany niewyciąganiem konsekwencji wobec starej nomenklatury. Społeczeństwo domaga się, aby osoby zajmujące wyższe stanowiska w partii nie tylko zostały odsunięte od pracy w obecnej administracji, ale też odpowiedzialne za kolaborację z systemem totalitarnym³⁸.

3. Utrwalenie biurokracji „ekspertyz”, która wyrosła z systematycznej likwidacji tradycyjnej inteligencji i równoległego, systematycznego tworzenia i ekspansji technologiczno-administracyjnego typu „inteligencji”³⁹. Jedną z unikatowych cech totalitaryzmu była jego zdolność powołania do życia w krótkim czasie nowej warstwy społecznej całkowicie pozbawionej ideałów i gotowej służyć każdemu, kto ma władzę. Służba cywilna i inteligencja techniczna siłą bezwładu przeszły do okresu posttotalitarnego⁴⁰.

³⁴ A. Podgórecki, *Społeczeństwo...*, s. 209.

³⁵ *Ibidem*, s. 192.

³⁶ A. Podgórecki, *Social Oppression*, s. 93.

³⁷ A. Podgórecki, *Społeczeństwo...*, s. 195–196; *idem*, *Mega-Sociology*, s. 97–100.

³⁸ A. Podgórecki, *Społeczeństwo...*, s. 192, 196–199.

³⁹ A. Podgórecki, *Social Oppression*, s. 93.

⁴⁰ A. Podgórecki, *Społeczeństwo...*, s. 200.

4. Utrzymywanie się wpływu oficjalnego systemu prawnego o autorytarnym charakterze. Podgórecki zauważył, że posttotalitarny system społeczny i prawny postawił przed prawnikami trudne i niewdzięczne zadanie polegające na usunięciu pozostałości dawnej inflacji prawa, wyeliminowaniu skutków niekonsekwencji w hierarchii aktów prawnych, rozwikłaniu nielogicznych i bezsensownych konstrukcji normatywnych i co najważniejsze, prawnicy musieli dopilnować, żeby nowe akty prawne były zgodne z często błędnymi starymi aktami⁴¹.

5. Państwo okresu posttotalitarnego nadal pozostawało właścicielem najważniejszych dziedzin gospodarki jak kolej, kopalnie, przemysł chemiczny, zbrojeniowy, stocznie, banki, nauka. Wszystkie te dziedziny podlegały prawu pochodzącemu z okresu totalitarnego⁴².

6. Utrzymują się na zasadzie inercji pewne społeczne wady i obyczaje utrwalone w poprzednim okresie. Chodzi przede wszystkim o to, że społeczeństwo posttotalitarne opiera się na jednolitej matrycy różnych wzajemnie powiązanych układów partnerskich. Dodatkowo ubocznym skutkiem poprzedniego okresu była powszechna tendencja roszczeniowa i instrumentalizm⁴³.

7. Niepohamowany rozwój klerykalnych i religijno-dogmatycznych stylów myślenia, które, co należy podkreślić, w okresie totalitarnym stanowiły dla niego przeciwwagę⁴⁴.

8. Z powodu tego, że w okresie posttotalitarnym rozpadają się makrospołeczne kategorie, a ich miejsca nie zajmuje żadna nowa polityczna doktryna, ludzie zaczynają tęsknić za jakąś powszechną „prawdą”, która jednak się nie pojawia, a to skutkuje tym, że zaczynają się modlić do partyjnych „bogów” zmienionych już na wzór zachodni⁴⁵.

9. Potrzeba „nauki wolności” z racji słabego rozwoju instytucji demokratycznych. Jako konieczne Adam Podgórecki wymieniał naukę respektu kompromisów, wypracowanie świadomości granic polemiki i forsowania własnego punktu widzenia⁴⁶.

10. Nieustające poczucie zniewolenia „mentalności społecznej”, pomimo że posttotalitaryzm stworzył możliwość uwolnienia myśli człowieka od, jak pisał Podgórecki, „totalitarnego kagańca”⁴⁷.

Unikalną cechą posttotalitarnego systemu społecznego było powszechne i jednoznaczne odrzucanie przez naród totalitaryzmu, co pchnęło siły społeczne, społeczne ruchy i ideologie w kierunku przeciwnym. Ponieważ jednak, jak pisał badacz, „ten przeciwny biegun oficjalnie akceptowanych opcji nadal cechowała

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, s. 201.

⁴³ *Ibidem*, s. 201–204.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 204–205.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 205–206.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 193, 206–208.

⁴⁷ A. Podgórecki, *Social Oppression*, s. 104.

»społeczna pustka«, rodzące się posttotalitarne siły, ruchy i ideologie zwróciły się ku tym pozostałościom dawnej rzeczywistości, które zdołały przetrwać»⁴⁸.

Podgórecki skonstatował, że tym, co w największym stopniu cechuje posttotalitaryzm, jest dualistyczna tendencja pojawiająca się w życiu społecznym — z jednej strony, zachodzą polityczne reformy w duchu pluralistycznym, a „z drugiej strony znajdujemy wewnętrzną cenzurę nowego antytotallitarnego totalitaryzmu, brak wydajnych »przekazników« przenoszących rezultaty publicznych dyskusji do środków mających realny wpływ na życie społeczne i, co najważniejsze, systematyczne utrwalanie społecznego dziedzictwa totalitarnego systemu»⁴⁹.

Podgórecki dosyć ostentacyjnie w swoich pracach pokazywał, że dla niego Polska po 1989 roku nigdy nie była państwem demokratycznym czy państwem prawa. Mówił i pisał o niej jako o państwie posttotalitarnym. Wprost podkreślał, że polska transformacja polegała na kontrolowanym przystosowaniu ustroju politycznego i gospodarczego PRL do warunków funkcjonowania w europejskim środowisku demokratyczno-rynkowym. Następowало to w sposób gwarantujący pełną ochronę interesów byłych komunistycznych elit politycznych i gospodarczych⁵⁰ i to wydaje się tym, co najbardziej przeszkadzało Podgóreckiemu i z czym nie mógł się pogodzić.

Można więc stwierdzić, że jego koncepcja prawa posttotalitarnego prowadzi do nieco „zerojedynkowego” obrazu rzeczywistości. Przyczyną takiego oglądu zjawisk mogą być osobiste doświadczenia badacza i jego rozgoryczenie spowodowane opisanymi tu wydarzeniami w jego krótkiej biografii. Dostrzec to można w niejednokrotnie nadmiernie wyeksponowanym osobistym wątku rozliczeniowym w dużej części jego prac, co w poważnym stopniu może ograniczać obiektywizm prowadzonych analiz i dokonywanych ocen.

Podsumowanie

Analiza prawa totalitarnego i posttotalitarnego dokonana przez Adama Podgóreckiego bez wątpienia jest dokonana w sposób zniuansowany i precyzyjny. Zauważa się również, że ma ona charakter ewolucyjny⁵¹.

System totalitarny sprawuje dominację dzięki kilku chwytom technicznym⁵², które po jego obaleniu często w paradoksalny sposób oddziałują na system po

⁴⁸ A. Podgórecki, *Spółeczeństwo...*, s. 211.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 209.

⁵⁰ J. Kwaśniewski, *Patologie instytucji państwa i prawa w posttotalitarnej Polsce*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 21, 2013, s. 21.

⁵¹ J. Winczorek, *op. cit.*, s. 231.

⁵² J. Kurczewski, *Ścieżki emancypacji. Osobista teoria transformacji ustrojowej w Polsce*, Warszawa 2009, s. 155.

nim następujący. Zjawiska będące częścią składową prawa posttotalitarnego są dla Podgóreckiego odtworzeniem układu czynników definiujących prawo totalitarne. Zgodzić się należy z badaczem, że studium prawa totalitarnego i posttotalitarnego oraz, co istotne, próba wyjaśnienia skutków przedłużania się jego istnienia przyczyniają się w istotny sposób do zrozumienia tych „intrygujących” zjawisk⁵³, czego doskonałym dowodem są przeprowadzone przez Podgóreckiego interesujące, trafne i wnikliwe analizy.

Podgórecki niestety proroczo przewidywał, że totalitarne systemy władzy nie są bynajmniej historią. Miliony ludzi nadal podporządkowane są, aczkolwiek w zróżnicowany sposób, prawu totalitarnemu⁵⁴. Reżimy i dyktatury z początku XX wieku upadły, ale rządy totalitarne w niektórych krajach trwają nadal, a mechanizmy społeczne i wizje polityki, które burzyły spokój w Europie dwudziestolecia międzywojennego, mogą się łatwo odradzać.

Z analiz Podgóreckiego wynika, i jest to wciąż aktualne, że badacze mogą przyczynić się do rozwiązania takich kwestii, jak na przykład stosunek do dziedzictwa prawa totalitarnego, zapobieganie ryzyku totalitarnego odrodzenia poprzez zaoferowanie maksymalnie wszechstronnej diagnozy uwarunkowań, mechanizmów i konsekwencji totalitaryzmu. Jego postulat co do wielowymiarowego badania owych zjawisk wydaje się jak najbardziej zasadny. Analizy prawne powinny być uzupełnione badaniami antropologicznymi, politycznymi, socjologicznymi, historycznymi i psychologicznymi⁵⁵.

Bibliografia

- Friedrich C., Brzeziński Z., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1965.
- Halecki O., *Prof. dr hab. Adam Podgórecki (1925–1998)*, Instytut Naukowy im. Oskara Haleckiego w Kanadzie, <http://halecki.org/wybitni-polacy-w-kanadzie/prof-dr-hab-adam-podgorecki/> (dostęp: 5.12.2020).
- Kojder A., *Adam Podgórecki*, [w:] *Idee naukowe Adama Podgóreckiego*, red. J. Kwaśniewski, J. Winczorek, Warszawa 2009.
- Kojder A., *Reviewed work: Totalitarian and Post-Totalitarian Law by Adam Podgórecki*, Vittorio Olgiati, „Polish Sociological Review” 1997, nr 120.
- Kurczewski J., *Ścieżki emancypacji. Osobista teoria transformacji ustrojowej w Polsce*, Warszawa 2009.
- Kwaśniewski J., *Kto rządzi Polską? Między układem a systemem*, Salon 24, 30.03.2011, <https://www.salon24.pl/u/warsztaty-org/292572,kto-rzadzi-polska-miedzy-systemem-a-ukladem> (dostęp: 5.12.2020).

⁵³ A. Podgórecki, *Spółeczeństwo...*, s. 213.

⁵⁴ J. Kwaśniewski, *Kto rządzi Polską? Między układem a systemem*, Salon 24, 30.03. 2011, <https://www.salon24.pl/u/warsztaty-org/292572,kto-rzadzi-polska-miedzy-systemem-a-ukladem> (dostęp: 5.12.2020).

⁵⁵ A. Kojder, *Reviewed work: Totalitarian and Post-Totalitarian Law by Adam Podgórecki*, Vittorio Olgiati, „Polish Sociological Review” 1997, nr 120, s. 391.

- Kwaśniewski J., *Patologie instytucji państwa i prawa w posttotalitarnej Polsce*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 21, 2013.
- Kwaśniewski J., *Prawo totalitarne w działaniu. Spory z PRL o prawo i prawdę*, [w:] *Identyfikacja i zarządzanie problemami społecznymi*, red. J. Zamecka, Warszawa 2011.
- Łoś M., *Pytania o przyszłość i widmo totalitaryzmu*, „Studia Socjologiczne” 2007, z. 2.
- Łoś M., Zybertowicz A., *Privatizing the Police-State: The Case of Poland*, Houndmills-Basingstoke, 2000.
- Podgórecki A., *Socjologiczna teoria prawa*, przeł. Ł. Kwaśniewska, R. Smogór, Warszawa 1998.
- Podgórecki A., *A concise theory of post-totalitarianism (Poland 1989/1990)*, „The Polish Sociological Bulletin” 1991, nr 2.
- Podgórecki A., *Conclusions*, [w:] *Totalitarian and post-totalitarian law*, red. A. Podgórecki, V. Olgiati, Dartmouth-Aldershot 1996.
- Podgórecki A., *Mega-Sociology*, Warszawa 2016.
- Podgórecki A., *Polish communist and post-communist “nomenklaturas”*, [w:] *Totalitarian and post-totalitarian Law*, red. A. Podgórecki, V. Olgiati, Dartmouth-Aldershot 1996.
- Podgórecki A., *Reappearance of ex-communist structures as a test for integrative theory of law*, „Polish Sociological Review” 1996, nr 3.
- Podgórecki A., *Social Oppression*, London 1993.
- Podgórecki A., *Spółczesność polskie*, Rzeszów 1995.
- Podgórecki A., *The communist and post-communist nomenklatura*, „Polish Sociological Review” 1994, nr 2.
- Podgórecki A., *The Sociological Theory of Law*, Milano 1991.
- Podgórecki A., *Totalitarian law: Basic concepts and issues*, [w:] *Totalitarian and Post-Totalitarian Law*, red. A. Podgórecki, V. Olgiati, Dartmouth-Aldershot 1996.
- Przylepa-Lewak A., *Wkład Adama Podgóreckiego w powstanie i rozwój socjologii prawa*, Lublin 2020.
- Wicenty D., *Wokół projektu biografii Adama Podgóreckiego: wyzwania koncepcyjne, metodologiczne i społeczne*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 9, 2013, nr 4.
- Winczorek J., *Adama Podgóreckiego koncepcja prawa totalitarnego i posttotalitarnego*, [w:] *Idee naukowe Adama Podgóreckiego*, red. J. Kwaśniewski, J. Winczorek, Warszawa 2009.